OPGRAVING BIJ DE LATIJNSE SCHOOL 2

- pijpekoppen en pijpestelen -

door Jan Timmers en Jan Groenewolt

Iedereen die wel eens een wandeling gemaakt heeft over een niet al te jonge akker of daar werkzaamheden heeft verricht is ongetwijfeld de resten tegengekomen van de vroeger veelvuldig gebruikte aarden pijpen. Meestal tref je alleen een stuk steel aan, soms een komplete pijpekop. In de loop der jaren zijn er erg veel verzameld, ook in Gemert. Meerdere personen, in Amerika en Engeland maar ook in Nederland, hebben niet alleen zulke pijpekoppen verzameld, maar ze ook bestudeerd. De bedoeling van die studies is altijd geweest om op een of andere manier aan te kunnen geven hoe oud de betreffende pijp, pijpekop of pijpesteel is. Soms is het mogelijk de naam van de maker te achterhalen door het zogenaamde hielmerk (1) te vergelijken met de lijsten die door de oude pijpemakersgilden werden bijgehouden. Omdat veel pijpen geen hielmerk hebben en omdat de gildelijsten niet allemaal bewaard zijn gebleven is voor de pijpen van Nederlandse makelij een methode ontwikkeld om aan de hand van vorm en inhoud van de pijp de ouderdom daarvan te bepalen (2).
Deze methode werd gebruikt om de pijpfragmenten die zijn aangetroffen bij de oude latijnse school te dateren. Voordat we de resultaten kunnen bespreken moeten we in het kort iets over deze methoden zeggen.

Allereerst de datering van de pijpestelen. De meest betrouwbare manier om van een pijpesteel de ouderdom te bepalen is het meten van de diameter van het rookkanaal en vervolgens in een grafiek het bijbehorende jaartal op te zoeken. Een dergelijke grafiek werd opgesteld en gepubliceerd door F.H.W.

fig.1.

Tijdens de opgraving werd een pijpekop aangetroffen in de vorm van een borstbeeld. De steel was oorspronkelijk linksonder bevestigd, zodat men de pijp niet in het gezicht keek. De kop is overigens nogal beschadigd.

Friederich. Hij merkt echter op dat de zo verkregen jaartallen helaas toch erg onbetrouwbaar zijn; de onnauwkeurigheid is nl. ± 50 jaar (3). De jaartallen die u aantreft in de grafieken 1 t/m 6 moeten dus niet zo precies opgevat worden als ze worden vermeld. Als u echter tabel 1 bekijkt ziet u dat de jaartallen die verkregen zijn m.b.v. de diameter van het rookkanaal niet zo erg veel verschillen van de jaartallen verkregen met een methode die volgens Friederich veel betrouwbaarder is. De onbetrouwbaarheid van 50 jaar is blijkbaar aan de hoge kant geschat en komt waarschijnlijk slechts in uitzonderingsgevallen voor (zie bijv. tabel 1, pijp 307).

Pijpekoppen kunnen op meerdere manieren worden gedateerd. De methode die Friederich hanteert is iets ingewikkelder dan die bij de stelen, maar de auteur schat de onnauwkeurigheid van zijn methode op 5 tot 10 jaar. Eerst moeten van de pijpekop de hoogte (H), de grootste breedte (B) en de diameter van de kop-opening (O) worden gemeten. Deze afmetingen uitgedrukt in mm worden vermenigvuldigd zodat een getal wordt verkregen wat in het algemeen tussen 1000 en 35000 ligt. Aan de hand van een grafiek kan vervolgens het bijbehorende jaartal worden achterhaald. Maar eerst zal ook nog de vorm van de pijpekop moeten worden vergeleken met de 12 verschillende typen die Friederich aangeeft. Voor elk type moet weer een andere grafiek worden gebruikt. We zullen deze methode voor het gemak de HBO-methode noemen (4).
Aan de meeste pijpekoppen zit ook nog een stukje steel. Zoals hiervoor al werd vermeld kan hiervan de diameter van het rookkanaal worden gemeten. Pijpekoppen kunnen dus in het algemeen ook gedateerd worden met de hierboven al aangegeven "methode rookkanaal".

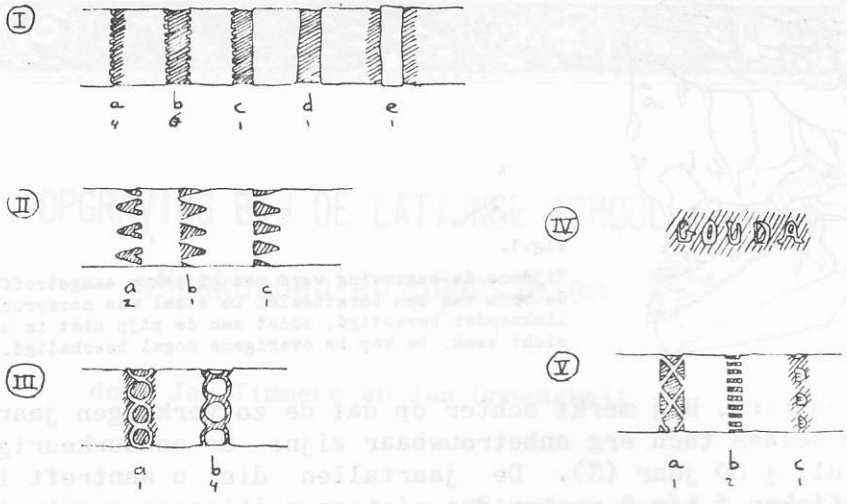

fig. 2. Voorkomende versieringen van pijpestelen.
De dieper liggende gedeelten zijn gearceerd.
Bij elk soort versiering is aangegeven hoe vaak hij werd aangetroffen.
Bijvoorbeeld versiering IIIb komt 4 maal voor.

Behalve de twee besproken methoden bestaan er nog meer manieren om pijpen te dateren. Ook hiervoor werden metingen verricht, maar deze bleken niet bruikbaar. De resultaten van de metingen die wel iets opleverden zijn verwerkt in de tabellen en grafieken (5).

Voor de verwerking van de stukjes steel is niet het aantal stukjes genomen van het betreffende jaar, maar de totale lengte van alle stukjes samen uitgedrukt in millimeters (mm). Zo ziet u in de grafieken 1 t/m 5 het aantal mm steel uit een bepaald jaar en wel per opgravingsvak (6). In grafiek 6 is het totaal van alle vakken in beeld gebracht. Opvallend is de grote hoeveelheid stelen in vak 3, hetgeen overigens goed verklaarbaar is. Immers juist in vak 3 bevond zich de oude gracht die nu eenmaal vaak als afvalkuil dienst deed. Dit is blijkbaar het geval geweest vanaf het begin dat er in Nederland gerookt werd (ca. 1600) tot aan ca. 1775. Zeer opmerkelijk is dat er geen pijpestelen uit latere jaren tevoorschijn zijn gekomen. Het is bekend dat de gracht rond de latijnse school omstreeks 1880 werd gedempt. Men zou dan ook verwachten dat er uit de periode 1775 - 1880 ook materiaal gevonden wordt. Een reden dat dit niet zo is zou kunnen zijn

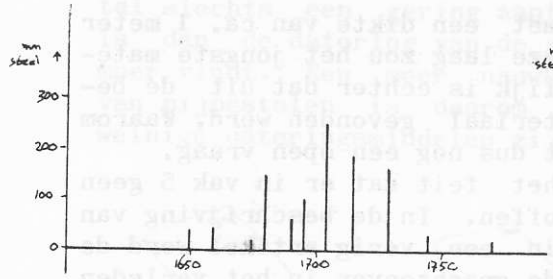

grafiek 1. Pijpestelen uit vak 1.

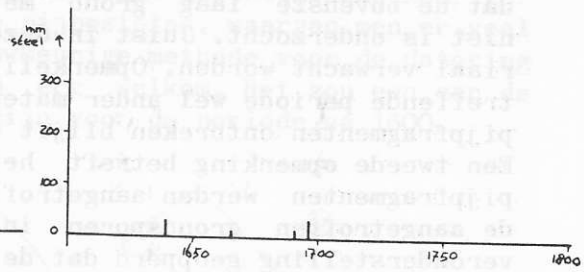

grafiek 2. Pijpestelen uit vak 6.

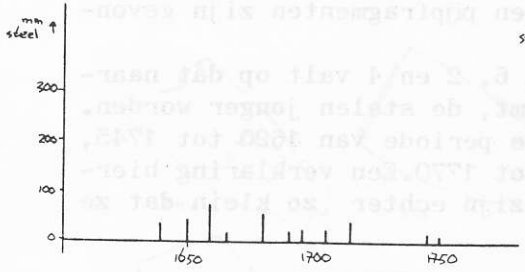

grafiek 3. Pijpestelen uit vak 2.

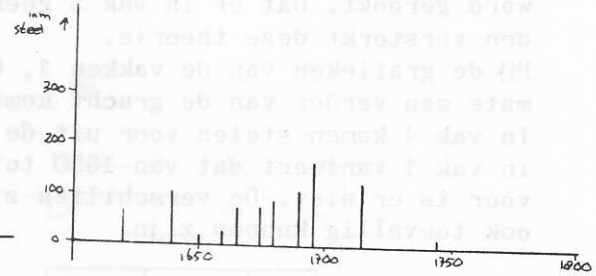

grafiek 4. Pijpestelen uit vak 4.

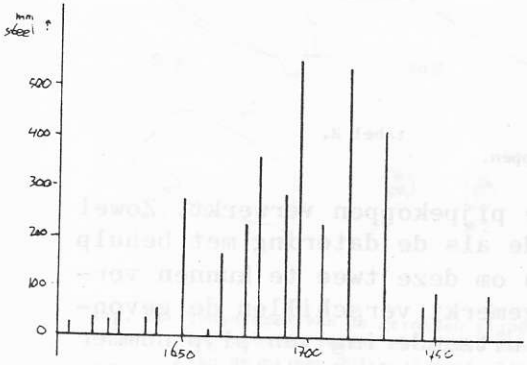

grafiek 5. Pijpestelen uit vak 3.

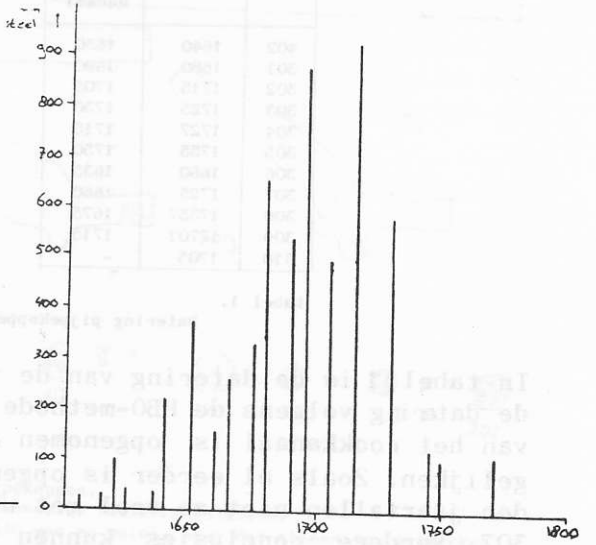

grafiek 6. Verdeling van de pijpestelen uit alle vakken samen.

dat de bovenste laag grond met een dikte van ca. 1 meter niet is onderzocht. Juist in deze laag zou het jongste materiaal verwacht worden. Opmerkelijk is echter dat uit de betreffende periode wel ander materiaal gevonden werd. Waarom pijpfragmenten ontbreken blijft dus nog een open vraag.
Een tweede opmerking betreft het feit dat er in vak 5 geen pijpfragmenten werden aangetroffen. In de beschrijving van de aangetroffen grondsporen in een vorig artikel werd de veronderstelling geopperd dat de grachtoever in het verleden fors werd opgehoogd (7). Deze ophoging bevindt zich voornamelijk in vak 5 en werd aangebracht in de 14e of 15e eeuw, dus vóór 1600. In een periode dus waarin in Nederland niet werd gerookt. Dat er in vak 5 geen pijpfragmenten zijn gevonden versterkt deze theorie.
Bij de grafieken van de vakken 1, 6, 2 en 4 valt op dat naarmate men verder van de gracht komt, de stelen jonger worden. In vak 4 komen stelen voor uit de periode van 1620 tot 1745, in vak 1 varieert dat van 1650 tot 1770. Een verklaring hiervoor is er niet. De verschillen zijn echter zo klein dat ze ook toevallig kunnen zijn.

pijp nr.	HBO-methode	methode rook-kanaal
402	1640	1650
301	1680	1690
302	1715	1705
303	1725	1730
304	1727	1715
305	1755	1750
306	1660	1635
307	1725	1660
308	1735?	1675
309	1770?	1715
310	1705	-

tabel 1.

pijp nr.	methode rook-kanaal
102	1660
201	1665
401	1750
312	1730
313	1770
316	1750

tabel 2.

Datering pijpekoppen.

In tabel 1 is de datering van de pijpekoppen verwerkt. Zowel de datering volgens de HBO-methode als de datering met behulp van het rookkanaal is opgenomen om deze twee te kunnen vergelijken. Zoals al eerder is opgemerkt verschillen de gevonden jaartallen niet zo veel met uitzondering van pijp nummer 307. Verdere conclusies kunnen uit tabel 1 niet worden getrokken, omdat het aantal daarvoor te gering is. Het is daarom jammer dat de datering van de pijpekoppen, waarvan mees-

tal slechts een gering aantal wordt gevonden, nauwkeuriger is dan de datering van de pijpestelen, waarvan men er veel meer vindt. Een meer nauwkeurige methode voor de datering van pijpestelen is daarom erg welkom. Het zou een van de weinige dateringsmiddelen zijn voor de periode na 1600.

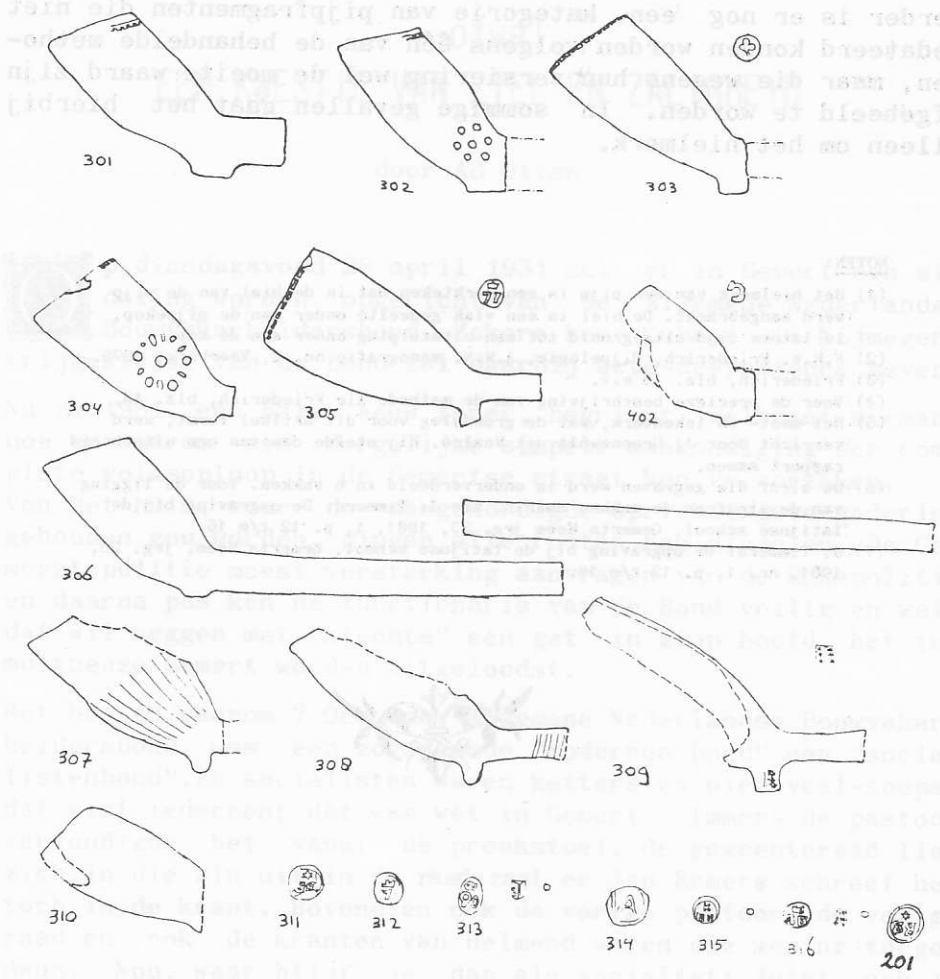

fig. 3. Tekeningen van de gevonden pijpekoppen.
Rechtsboven is het eventueel aanwezige hielmerk getekend.
Van de pijpen 201 en 311 t/m 316 was zo weinig over dat alleen de hielmerken konden worden getekend.
Bij 313, 315 en 316 werden ook nog versieringen aangetroffen op de zijkant van de hiel.

Niet alle pijpekoppen die werden gevonden zijn kompleet, zodat de datering volgens de HBO-methode dan onmogelijk is. Als in die gevallen nog wel een stuk steel aanwezig is kan een datering met behulp van het rookkanaal wel worden gegeven. Dat is het geval bij de pijpekoppen die vermeld zijn in tabel 2.
Verder is er nog een kategorie van pijpfragmenten die niet gedateerd konden worden volgens één van de behandelde methoden, maar die wegens hun versiering wel de moeite waard zijn afgebeeld te worden. In sommige gevallen gaat het hierbij alleen om het hielmerk.

NOTEN:

(1) Het hielmerk van een pijp is een merkteken dat in de hiel van de pijp werd aangebracht. De hiel is een vlak gedeelte onder aan de pijpekop, in latere tijd uitgegroeid tot een uitstulping onder aan de kop.
(2) F.H.W. Friederich, Pijpelogie, A.W.N. monografie no. 2, Voorburg, 1975.
(3) Friederich, blz. 15 e.v.
(4) Voor de precieze beschrijving van de methode zie Friederich, blz. 18.
(5) Het meet- en tekenwerk, wat de grondslag voor dit artikel vormt, werd verricht door J. Groenewolt uit Waalre. Hij stelde daarvan een uitgebreid rapport samen.
(6) De sleuf die gegraven werd is onderverdeeld in 6 vakken. Voor de ligging van de sleuf en de vakken daarin, zie J. Timmers: De opgraving bij de latijnse school, Gemerts Heem jrg. 23, 1981, 1, p. 12 t/m 16.
(7) J. Timmers: De opgraving bij de latijnse school, Gemerts Heem, jrg. 23, 1981, nr. 1, p. 12 t/m 16.